

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЖЕСТОВОЇ МОВИ В УМОВАХ БІМОДАЛЬНОГО БІЛІНГВІЗМУ

У статті надано роз'яснення змісту поняття «білінгвізм» та його класифікацію, а також роз'яснення нового для України терміну «бімодальний білінгвізм». Висвітлено класифікацію осіб, які мають вивчати жестову мову як першу, другу чи іноземну мову. Вказано про відсутність інформації, в тому числі статистичної, щодо CODA – чуючих дітей глухих батьків.

Згадано кінетичну зарядку як елемент уроку, характерний для предмету «Українська жестова мова», та підкреслено важливі і обов'язкові навчальні принципи для отримання ефективності від уроків жестової мови. Акцентовано увагу на дозуванні жестової лексики, яка є основним компонентом уроку під час вивчення нового навчального матеріалу.

Викладено суть мануального і немануального компонентів жестової мови, розкрито структуру мануального складника. Зазначено несприйняття немануального складника жестової мови унаслідок незнання лінгвістики жестової мови при тому, що у світі багато наукових лабораторій з вивчення немануального компоненту; названо основні функції немануального складника.

Підкреслено унікальність жестової мови, пов'язаної зі здатністю відтворювати та передавати кілька понять в один і той же час, чого не має словесна мова.

Підкреслено значення нестандартних уроків жестової мови для середньої і старшої ланки спеціальної школи.

Стисло викладено класифікацію жесту як мовної одиниці та розкрито її характеристику. Перераховано основні типи жестової одиниці. Побіжно згадано матеріали для вправ, які застосовуються на уроках жестової мови.

Розкрито зміст нового для викладачів жестової мови поняття «жестовий текст» та акцентовано увагу на вмінні його побудові та поділу на частини, аналогічні для поділу словесного тексту.

Ключові слова: білінгвізм, бімодальний білінгвізм, жестова мова, жестовий текст, мануальний компонент, мовна одиниця, немануальний компонент, словесна мова, характеристика жесту.

У царину спеціальної освіти України проникає новий термін «бімодальний білінгвізм», який влучно і точно передає сутність сучасного ефективного навчання за кордоном дітей з порушеннями слуху в умовах двомовності. В Україні вивченням сутності терміну «бімодальний білінгвізм» займалися науковці нового покоління Н. Адамык, О. Дробот, Г. Замша, О. Федоренко [5]. До недавнього часу питанням розробки власне бімодально-білінгвального навчання глухих дітей в Україні ніхто не займався. Цей термін є новим і незрозумілим для українських освітян і науковців.

Мета статті – дослідити особливості викладання української жестової мови в умовах бімодального білінгвізму.

Що стосується білінгвізму, то історичний аспект його проблеми в навчанні глухих був досліджений Н. Ефіменко та іншими. Виявилось, що поняття «білінгвізм», «двомовність» у спеціальному навчанні для глухих та слабкочуючих осіб українськими науковцями та практиками трактується дещо по-різному. Наприклад, дослідниці К. Луцько, Н. Ефіменко та інші вважають білінгвізмом знання глухими особами двох словесних мов (російської і української) і вміння переходити з першої мови на другу; інші практики, такі як Р. Козинець, Н. Крохмаль та інші ведуть мову про словесну (СМ) та жестову мови (ЖМ) і впровадження методу двомовності в навчально-виховний процес школи для дітей з порушеннями слуху.

Дійсно, поняття *білінгвізм* означає володіння двома мовами на рівні, достатньому для здійснення успішної комунікації з особами, які використовують одну з двох мов як основний засіб спілкування. Зазвичай розрізняють:

1) **мономодальний білінгвізм**, де дві мови мають одну модальність. Цей тип білінгвізму має два різновиди:

- словесний, *н-д*: французька й українська СМ.
- жестовий, *н-д*: американська й українська ЖМ;

2) **бімодальний білінгвізм**, де кожна з мов має свою модальність, *н-д*: українська СМ і українська ЖМ.

Викладання у спеціальному та інклюзивному навчальному закладі української жестової мови (УЖМ) в умовах бімодального білінгвізму передбачає, що ЖМ, як і СМ, може викладатися як перша мова, як друга мова і як іноземна мова.

ЖМ є *першою*, якщо дитина має достатню лексичну базу (жестівниковий запас для вираження понять, що відповідає віку), знає та вміє використовувати основні граматичні правила, здатна опанувати мовою в умовах комунікативного занурення та володіє культурою спілкування, що притаманна носіям цієї мови. До категорії осіб, які у навчальних закладах повинні оволодіти ЖМ у зазначеній якості, належать:

- особи з порушеннями слуху дошкільного та шкільного віку, а саме – глухі та напівглухі (слабкочуючі) діти, які мають суттєву втрату слуху від народження чи втрату слуху в ранньому дитинстві;
- особи з порушеннями слуху дошкільного і шкільного віку, які мають комбіновані дефекти.

До категорії осіб, які повинні оволодіти ЖМ як другою, належать:

- пізнооглухлі особи;
- напівглухі (слабкочуючі) діти, які мають часткову втрату слуху, але спроможні сприймати та розрізняти мовленнєвий потік СМ та користуватися навичками усного мовлення.

Для зазначеної категорії дітей ЖМ ні в чому не поступається першій – звуковій (СМ). Для пізнооглухлих вона слугує спершу допоміжним засобом, для напівглухих (слабкочуючих) дітей, які мають часткову втрату слуху, ЖМ є повноправним засобом навчання і виховання нарівні зі СМ. І у першому, і у другому випадку ЖМ виступає як знаряддя стимулу для сприймання, диференціювання і засвоєння інформації оточуючого світу.

Для чуючих осіб, які вивчають ЖМ у штучних умовах, вона є *іноземною* мовою. Зокрема, це актуально стосовно чуючих батьків дітей з порушеннями слуху, сурдопедагогів та перекладачів ЖМ, якщо останні є представниками чуючих родин.

Слід звернути увагу на окрему категорію осіб, які володіють двома мовами практично однаково. Це чуючі особи, які виховувалися від народження глухими особами, і які перейняли самотужку культуру Глухих. Такі особи є представниками окремого проварку CODA і під час визначення статусу першості називають саме ЖМ. Доказом цьому є той чинник, що у момент підбирання певного слова для якогось поняття кодівці перебирають мовні одиниці саме ЖМ, до яких згодом підбирають словесні аналоги. Триває процес підбору відповідної одиниці в середньому 30 сек.

Як відомо, у спеціальних загальноосвітніх школах для дітей з порушеннями слуху в реєстр навчальних дисциплін уведено предмет «Українська жестова мова». Під час викладання даного предмету особливу увагу вчителі мають зосереджувати на формуванні здатності переходити з однієї мови на іншу, переключатися між різними мовними кодами (лексико-граматичними правилами) і в жодному разі не змішувати їх. Для цього в глухого учня має бути накопичена як активна жестова, так і словесна лексика.

Для отримання ефективності від уроків ЖМ слід дотримуватися трьох принципів:

- принцип новизни означає постійне привнесення нових і цікавих знань, що стимулюють учнів з порушеннями слуху занурюватися в глибини ЖМ;
- блочний принцип розкриває взаємодію двох складників: лінгвального і комунікативного, коли в процесі комунікації засобом жестового мовлення вивчаються граматичні правила ЖМ;
- принцип «лійки» передбачає вивчення матеріалу на основі простих засвоєних знань, які щоразу поглиблюються;
- принцип «містка» – це підбирання в процесі навчання словесних відповідників до жестових одиниць, що складають основу калькованого жестового мовлення, прообразу СМ.

Типологія уроків УЖМ є однаковою, як і під час вивчення інших мовних предметів. Зауважимо, що поширений під час вивчення інших навчальних дисциплін тип «комбінований урок» на уроках УЖМ застосовується здебільшого у початковій школі з тим, щоб нову тему, новий матеріал подавати після засвоєння попередньої теми, і цьому сприяє також перевірка виконання домашніх завдань. У середній та старшій школі високу ефективність дають нестандартні уроки з використанням інтерактивних методів навчання. Це дозволяє учням з порушеннями слуху вільно оперувати отриманими знаннями, вмінням в умовах бімодально-білінгвального навчання вести виклад, відстоювати власну позицію, пропонувати рішення, заперечувати тощо.

Серед елементів уроку, які є традиційними на інших навчальних предметах у спеціальній школі для глухих та напівглухих осіб, вирізняються фонетична зарядка та фізкультхвилинка, які недоцільно застосовувати на уроці УЖМ. Фонетична зарядка спрямована на фіксацію учнями правильної постановки звуків, і це правомірно здійснювати на фронтальних чи індивідуальних заняттях з вимови та слухового сприймання, а також на уроках української мови у початкових класах з прив'язкою до теми уроку. Тому замість фонетичної зарядки на уроках УЖМ правомірним буде застосування кінетичної, де під наглядом вчителя учні удосконалюють рухи мовної одиниці та шліфують пластичність, гнучкість тощо пальців рук, руки. Оскільки жестове мовлення, засобом якого отримується чи передається інформація, означає постійний рух рук, що своєю чергою викликає рух інших м'язів тіла, варто кінетичну зарядку використовувати дозовано і з меншим фізичним навантаженням; іноді кінетичну зарядку варто замінити на іншу форму роботи, пов'язану з когнітивним чи креативним процесом. Також у зв'язку з вищенаведеним аргументом застосування фізкультхвилинки не є доцільним: постійний рух рук, голови, шиї, торсу під час постійного жестового мовлення дає той же ефект, що і фізкультхвилинка на тих уроках, де має місце одноманітність пози тіла під час роботи.

В умовах бімодально-білінгвального навчання важливим для успішної диференціації двох мов глухими та напівглухими учнями є знання і використання важливих складників УЖМ: мануального і немануального.

Учні мають знати види мануального компоненту: локалізацію (місце розташування руки відносно тіла), рух (характер і напрям руху руки), орієнтацію долоні (особливості розташування руки) і конфігурацію (комбінація пальців руки). Основною класифікації жести як мовної одиниці є типи і види жестів. Вирізняються одnorучні (МАМА, ГОВОРИТИ) та дворучні (ХОЛОДНИЙ, НІЯКОВО) жести. Слід зазначити роль руки у дворучних жестах: активна (робоча рука), пасивна і рівноправна (обидві руки). Виокремлюються також простий (СЛУХАТИ), складний (НЕЗВАЖАТИ) і складений жест (УНИКАТИ). Окрім того, існують симетричні (ЗВИЧАЙНО, ДОЛЯ) та несиметричні (ХОВАТИСЯ, ЗНЕВАЖАТИ) жести тощо.

Що стосується немануального компоненту, то слід критично визнати факт несприймання і невизнання його багатьма освітянами, науковцями і навіть перекладачами ЖМ, що виник унаслідок відсутності знань про ЖМ як знакову систему. Адже цей складник ЖМ визнаний на світовому рівні, і у багатьох розвинених країнах існують відділи, лабораторії на предмет вивчення змістового значення рух брови, щоки, губ тощо. Крім того, що немануальний складник ЖМ несе в собі емоційне забарвлення висловлювання, він містить лексичне значення (чи самостійне, чи основне, чи є обов'язковим компонентом жесту, чи є скороченою його формою), граматичне значення (на рівні жесту, речення). Так само немануальний компонент може замінювати синтаксичні конструкції.

Жестова лексика є основним компонентом уроку під час вивчення нового навчального матеріалу. Вчитель УЖМ має передбачити певну дозовану кількість мовних одиниць, які мають бути вивчені впродовж уроку. В процесі вивчення нової жестової одиниці учні формують і удосконалюють рецептивні і репродуктивні навички: для цього вчитель стає моделлю для наслідування. Оскільки жестова одиниця на відміну від одиниці СМ є візуальною, то нотація її відбувається на основі відеозапису. Основне навантаження в процесі вивчення нових жестових одиниць лягає на роботу над поняттям мовної одиниці.

Як і в СМ, жестові одиниці мають здатність відноситися до певної частини мови на кшталт іменників, прикметників, дієслів тощо. Особливістю ЖМ є здатність двох частин мови зливатися у одній мовній одиниці (КРУГЛІ ОЧІ). Службові частини мови можуть мати прихований (міститися в іншій мовній одиниці) та відкритий характер (ДО, БІЛЯ, ЧЕРЕЗ). Саме тут потужно спрацьовує немануальний компонент ЖМ. Для розрізнення багатозначності чи однозначності мовної одиниці її слід «прочитати» в повній синтаксичній конструкції (реченні).

Під час роботи над мовною одиницею вчитель ЖМ звертає увагу школярів на диференціювання певної одиниці від подібної візуально (КАБАН-ВАМППР, ХОТІТИ-НЕ ХОТІТИ, ЕКОНОМНО-НІЗАЦО). Це потрібно робити для того, щоб уникнути деформації змістового наповнення під час передачі певної інформації засобом жестового мовлення.

Учні повинні знати про унікальну властивість будь-якої ЖМ, в тому числі УЖМ: що крім послідовного порядку відтворення мовних одиниць (тобто по одній), є і одночасне відтворення кількох мовних одиниць, що не може бути в природі СМ. Причому учні під час перекладу жестового висловлювання на СМ мають дотримуватися її мовних норм. Саме тут є ключ розуміння застосування бімодально-білінгвального навчання.

На уроці ЖМ широко використовуються різноманітні матеріали, а саме ілюстративні, малюнкові та ігрові матеріали. Всі вони мають бути використані у навчанні дітей в умовах бімодального білінгвізму. Однак «цвях» навчальної програми УЖМ становлять відеоматеріали. Тому вчитель має їх систематизувати відповідно до віку учня, його світосприймання, жанрової стилістики матеріалу тощо. Окрім того, відеоматеріали мають готувати також глухі та напівглухі школярі. У процесі створення відеоматеріалу учні шліфують свої репродуктивні навички, зосереджують увагу на правильній передачі інформації з дотриманням правил складників УЖМ.

Варто зазначити, що особливу увагу становлять текстові матеріали, і серед них – жестові тексти, які малопоширені в українській школі внаслідок неповного дослідження його значущості. Згаданий текст подається в процесі жестового мовлення. Форма його може бути «живою», тобто подаватися вчителем ЖМ, та електронною – засобом відео. На основі немануального компоненту та мови тіла мовця розрізняються стилі жестового мовлення. Наявність стилів яскраво доведено канадським доктором, дослідником різних жестових мов світу Debra Russel. Оскільки і текст СМ, і жестовий текст розчленовується на зачин, основну частину і висновок. Отже, вчителю ЖМ доцільно давати учням завдання на переказ жестового тексту за поданим початком чи кінцем, вчити виокреслювати тему, ідею та висновок жестового тексту. Оскільки під час вивчення ЖМ як навчального предмету уведена перекладна лінія, то конче на кожному уроці слідувати «триаді»: мовна одиниця – робота над поняттям – переклад (СМ на ЖМ чи ЖМ на СМ).

Висновки. Насамкінець зазначимо, що оскільки жестовий текст будується на основі кількох речень, то повторимо такі особливості жестового речення, які відсутні у СМ, а саме: у ЖМ свій порядок побудови речення, відмінний від словесного речення. Якщо у СМ є лінійна побудова речення (за певним словом йде наступне), то у ЖМ є і одночасний виклад речення (в один і той же відрізок часу «озвучуються» кілька понять; для сприймання чистоти жестового мовлення з речення видаляються зайві жести, які несуть несуттєві поняття чи непотрібні навантаження. Або ж для підкреслення важливості уводяться додаткові жестові одиниці.

Завершуючи викладене, підсумовуємо:

1. Для викладання мовного предмету в умовах бімодального білінгвізму вчитель ЖМ повинен досконало володіти ЖМ і СМ, оскільки перед ним стоїть завдання: на кінець шкільного навчання сформувані з учня з порушеннями слуху бімодального білінгва.

2. На уроках УЖМ учні загальноосвітніх шкіл, розширюючи свій світогляд на основі комунікативного блоку, закладеного у навчальній програмі «УЖМ», мають знати і використовувати з дотриманням правил два складники УЖМ: мануальний і немануальний (лінгвальний блок навчальної програми).

3. Для отримання високої ефективності під час вивчення УЖМ використовують різні типи уроків, на яких застосовують нові інтерактивні методики.

4. Якісне проведення уроків УЖМ – це ще одна можливість формування вільної глухої особистості, яка легко може переміщатися між двома світами – світом чуючих та світом глухих.

Використана література:

1. Адамюк Н. Б. Зміст програми «Українська жестова мова» для 1–12 класів загальноосвітніх спеціальних шкіл для дітей з порушеннями слуху. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі*. 2008. Вип. 10. С. 3–6.
2. Адамюк Н. Б. Програма «Українська жестова мова» для підготовчих, 1–12 класів загальноосвітніх спеціальних шкіл для дітей з порушеннями слуху. Київ : Освіта, 2011. 158 с.
3. Адамюк Н. Б. Особливості вивчення лексики української жестової мови глухими учнями початкової школи : Дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.03 – корекційна педагогіка. Київ : Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2012. 221 с.
4. Адамюк Н. Б., Чепчина І. І. Синтаксичні особливості УЖМ: на прикладі простого речення. *Жестова мова й сучасність*. 2008. Вип. 3. С. 124–135.
5. Дробот О., Замша А., Федоренко О. Бімодально-білінгвальний підхід до організації навчання глухих та слабкочуючих. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2017. № 4 (84). С. 37–46.

References:

1. Adamiuk, N.B. (2008). Zmist prohramy «Ukrainska zhestova mova» dlia 1–12 klasiv zahalnoosvitnikh spetsialnykh shkil dlia ditei z porushenniamy slukhu [Content of the Ukrainian Sign Language Program for grades 1–12 of special schools for hearing impaired children]. *Dydaktychni ta sotsialno-psykholohichni aspekty korektsiinoi roboty u spetsialnii shkoli – Didactic and socio-psychological aspects of correctional work in a special school*, 10, 3–6 [in Ukrainian].
2. Adamiuk, N.B. (2011). *Prohrama «Ukrainska zhestova mova» dlia pidhotovchykh, 1–12 klasiv zahalnoosvitnikh spetsialnykh shkil dlia ditei z porushenniamy slukhu* [The Ukrainian Sign Language Program for preparatory, 1–12 grades for special schools for hearing impairment children]. Kyiv : Osvita [in Ukrainian].
3. Adamiuk, N.B. (2012). Osoblyvosti vyvchennia leksyky ukrainskoi zhestovoi movy hlukhymy uchniamy pochatkovoii shkoly [Features of studying the vocabulary of Ukrainian Sign Language by deaf elementary school students]. *Candidate's thesis*. Kyiv: ISP of NAES of Ukraine [in Ukrainian].
4. Adamiuk, N.B., & Chepchyna, I.I. (2008). Syntaktychni osoblyvosti UZhM: na prykladi prostoho rechennia [Syntactic features of UJM: as an example of a simple sentence]. *Zhestova mova y suchasnist – Sign language and modernity*, 3, 124–135. [in Ukrainian].
5. Drobot, O., Zamsha A., & Fedorenko, O. (2017). Bimodalno-bilinhvalnyi pidkhid do orhanizatsii navchannia hlukhykh ta slabkochuiuchykh [Bimodal-bilingual approach to the organization of training for the deaf and hard of hearing]. *Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia – Exceptional child: teaching and upbringing*, 4(84), 37–46 [in Ukrainian].

Adamiuk N. B. Features of teaching sign language in the conditions of bimodal bilingualism

The article clarifies the meaning of the concept of «bilingualism» and its classification, as well as the explanation of the term «bimodal bilingualism» for Ukraine. The classification of persons who must learn sign language as a first, second or foreign language is highlighted. Indicated about the lack of information including statistical on the CODA.

Mention is made of kinetic charging as an element of the Ukrainian Sign Language course and emphasizes important and compulsory teaching principles to gain effectiveness from Sign Language lessons. Emphasis is placed on the dosage of gestural vocabulary, which is a major component of the lesson when learning new teaching material. The essence of the manual and non-manual components of sign language is outlined.

The essence of the manual and non-manual components of sign language is outlined, the structure of the manual component is revealed. The rejection of the nonmanual component of sign language due to ignorance of sign language linguistics is indicated, despite the fact that there are many scientific laboratories in the world for studying the non-manual component; the main functions of the nonmanual component are named.

The uniqueness of sign language is emphasized, which is associated with the ability to reproduce and transmit several concepts at the same time, which verbal speech does not have.

The classification of the gesture as a linguistic unit is summarized and its characteristics are disclosed. The basic types of gesture unit are listed. The materials for the exercises used in sign language lessons are mentioned in passing.

The content of the concept of «gestural text» is disclosed and attention is paid to the ability of its construction and division into parts similar to the division of verbal text.

Key words: *bilingualism, bimodal bilingualism, sign language, gestural text, manual component, linguistic unit, non-manual component, verbal language, gesture characteristic.*